

МІСЦЕ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

наук.-метод. конф. 2 – 4 лютого 2005 р. – К.: КНЕУ, 2005. – Т. 2. – С. 93 – 95.

3. Довжук Б. Чому випускникові ВУЗу “тісно” на ринку праці? // Соціальний захист. – 2005. – Березень. – № 3. – С. 20.

4. Колот А. Реалізація основних принципів Болонської декларації при підготовці фахівців економічного профілю // Вища школа. – 2004. – № 2 – 3. – С. 20 – 33.

5. Романовський О., Романовська Ю. Феномен підприємництва і роль вищої школи в підготовці підприємців // Вища школа. – 2002. – № 1. – С. 49 – 59.

6. Степенко М.Ф. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес. Інформаційні матеріали Міністерства освіти і науки України // Освіта України. – 2004. – №64 – 65. – С. 12 – 17.

7. Черкасова Т.І. Якісні зміни ринку праці в умовах реалізації інноваційної моделі розвитку // Економіка та держава. – 2005. – № 2. – С. 49.

8. Янковська Л.А. Підготовка менеджера: основні риси і вимоги // Вісник НУ “Львівська політехніка”. – 2005. – № 526. – С. 477 – 484.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2010

УДК 339.138+174.4

Любов Сидоренко, аспірантка Бердянського державного педагогічного університету

МІСЦЕ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлюється у стислій формі вплив та місце духовних цінностей на виховання молоді у процесі професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи, що сприятиме формуванню у підростаючого покоління любові і поваги до національних традицій, своєї мови, тих цінностей, які людство створювало протягом багатьох років.

Ключові слова: виховання, цінності, особистість, освіта, культура спілкування.

В статтє освещается в сжатой форме влияние и место духовных ценностей на воспитание молодежи в процессе профессиональной подготовки будущих учителей начальной школы, что будет способствовать формированию у подрастающего поколения любви и уважения к национальным традициям, своему языку, тем ценностям, которые человечество создавало в течение многих лет.

Ключевые слова: воспитание, ценности, личность, образование, культура общения.

In the article influence and place of spiritual values lights up in a condense form on educations young in the process of professional preparation of future teachers of initial school, which will be instrumental in forming at the rising generation of love and respect to national traditions, language, those values which humanity created during many years.

Key words: education, values, personality, education, culture of intercourse.

Постановка проблеми. Формування сучасної освіти позначене такими глобальними процесами, як її гуманітаризація, гуманізація, екологізація, впровадження нових розвивальних технологій навчання та виховання, нових моделей освіти. Ці процеси в кінцевому результаті повинні сформувати новий тип людини-культури до сучасної ринкової економіки на високих моральних засадах (О. Вишневський, [1], М. Вачевський [2], В. Здоровенко [7], І. Зязюн [8], Н. Примаченко [16], О. Шпак [22] та інші). Проблема формування духовності пов'язана з поняттям формування особистості і належить до проблеми соціального характеру.

Наше суспільство переживає період стрімких, далекосяжних змін: технологічний прогрес, міжнародну торгівлю, світову конкуренцію. Тому духовний розвиток молоді дуже важливий у наш

час. Адже ми спостерігаємо, що світ став бездуховним. Як показали дослідження, 65% сучасних батьків мають дуже слабкі уявлення про педагогіку. Уся їх турбота про дітей зводиться лише до матеріальних здобутків. Звідси починається духовна деградація молоді.

Аналіз останніх публікацій відомих вітчизняних педагогів та філософів (О. Вишневського [1], М. Вачевського [2], В. Грищенко [4], В. Здоровенка [7], В. Мадзігона [13], Ю. Пелеха [15], Н. Примаченко [17], Я. Радевич-Винницького [18], О. Шпака [22] свідчить, що культура і мораль, виховання, етика спілкування, професійна компетенція – філософські поняття, які охоплюють широке коло явищ суспільного життя. Їх зміст в сучасних ринкових відносинах з гострою конкуренцією, складає різноманітна людська діяльність, що вимагає від маркетологів, підприємців високих духовних і культурних взаємовідносин у світі

МІСЦЕ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

природи, соціальних відносин і самої людини у напрямках маркетингової культури [16].

Слід відзначити дослідження відомого вченого О. Вишневського, який у своїй праці стверджує, що виховання молоді базується на досвіді народу, спирається на різні форми культури, на базу даних наук. Проте, в усіх цих чинниках завжди визначальне місце займають утілені в них цінності. Саме вони через: культуру, традиції, філософію, релігію, економічну діяльність вказують на вектор виховних зусиль, формують виховний ідеал, дають відповіді на фундаментальні запитання: на що орієнтується молодь – на добро чи на зло? – на віру в духовні чи в матеріальні блага? – на культ сили чи на культ духу? Що береться за взірць – життя Христа, життя Павки Корчагіна чи рембо? Очевидно, що між системою цінностей, стратегією та методами виховання існує взаємна залежність. Цінності визначають зміст виховання, а стратегія і методи ставлять собі за мету прищепити молоді віру у прийняті цінностей.

Кожен народ протягом своєї історії виробляє свою систему цінностей, що віддзеркалює його характер, соціально-економічний стан, політичний устрій. Радикальні зміни в житті народу завжди супроводжуються переоцінкою цінностей, що веде до зміни світогляду людини у процесі її виробничо-творчої діяльності та формування духовної культури [1].

Виклад основного матеріалу. Проблема формування духовних цінностей – одна з головних проблем нашої держави. Успішний розвиток демократичних процесів в Україні залежить від багатьох умов, серед яких провідне місце посідає духовне відродження громадян, гармонізація соціального життя нації.

Слід відзначити, що цілі й завдання повинні повністю узгоджуватися з визначеною системою цінностей і їх провідними функціями. Вони не повинні суперечити головній меті й завданням навчально-виховного процесу, що визначаються в державних документах у галузі освіти.

Вищесказане дає підстави стверджувати, що у “Національній доктрині розвитку освіти” зазначається: провідною метою педагогічного процесу є “розвиток особистості і творча самореалізація кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід’ємну складову європейської та світової спільноти”.

Усвідомлюючи взаємозв’язок виховного процесу із державних освітніх документах провідної мети і завдань педагогічного процесу школи вже йдеться про необхідність його ціннісного наповнення. Причому, в наведених формулюваннях навіть визначаються деякі з цінностей, які повинні виступати основою для організації й функціонування педагогічного процесу, а саме: моральне, фізичне й психічне здоров’я людини, здоровий спосіб життя, особистісна самореалізація, творчість, національні святині, рідна мова.

Цій актуальній проблемі останнім часом багато вітчизняних науковців присвячують свої праці у напрямку виховання підростаючого покоління (І. Бех, М. Євтух, С. Гончаренко, В. Грищенко, М. Вачевський, Ю. Сурм’як, П. Вербицька, Н. Примаченко та інші), які схиляються до розуміння виховання як створення умов для самовиховання, саморозвитку особистості. У такому випадку провідні цілі педагогічного процесу орієнтують молоду особистість не на примусове наближення до ззовні нав’язаного ідеалу, а на організацію інтенсивного самовдосконалення на ідеях гуманістичних загальнолюдських цінностей.

Як відзначає відомий вчений, професор Омелян Вишневський, у сучасній педагогіці існує чимало пропозицій і підходів до розв’язання проблем виховання і розвитку. Їх можна трактувати по-різному. Однак, при аналізі будь-якого з них, мусимо найперше враховувати, як кожен з них розв’язує головну проблему виховання: чому людина повинна поводити себе морально? Чому вона повинна прагнути до здійснення національних ідеалів? Чому повинна бути самовідповідальною? Якщо відповіді на ці питання немає – пропонується система поглядів уваги не варта, вона будується на піску.

О. Вишневський далі відзначає, що в тоталітарних суспільствах так питання і не ставиться. Як уже йшлося, людина за комуністичного режиму собою не керувала: система нагляду змушувала її поводитись так, як їй пропонували. Тим часом, умови свободи проблему мотивації позитивної поведінки оголюють і ставлять гостро. Що за відсутності нагляду спонукатиме людину рахуватися не лише зі своїми інтересами, але й з чужими? Сьогодні виховник покликаний чітко знати, як “працює мораль в людині”, як в її свідомості діють національні та інші вартості.

Традиційно-християнська стратегія виховання дає на ці питання відповідь: головним джерелом мотивації позитивної поведінки людини може бути

МІСЦЕ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

лише “віра в Когось або в Щось”, що надає сенсу нашому життю і що пояснює головну таємницю Таїну Буття [1].

За визначенням доктора педагогічних наук Поліни Вербицької: “Завдання виховання визначаються у відповідності до потреб особистості на кожному етапі її соціального розвитку, а також інтересам суспільства у конкретних соціокультурних умовах. Державне замовлення на виховання особистості визначено в основоположних законодавчих актах. Закладені в зазначених документах концептуальні засади визначають виховання важливим фактором суспільного розвитку та інтеграції різних соціальних інститутів”.

На освіту покладається завдання, пов’язане з формуванням громадянської компетентності особистості, розвитку в неї таких якостей, як соціальна активність, відповідальність, повага до прав людини, до інших культур, підготовка молоді до ролі громадян відкритого демократичного суспільства. Поки ці декларації залишаються у теоретичній площині, а на практиці спостерігається низький рівень виконання існуючої нормативно-правової бази [3, 3].

Вважаємо за доцільне відзначити роботу Н. Примаченко в якій авторка розглядає моральне спілкування, яке слід розглядати як важливу духовну потребу в моральному взаєморозумінні, яке ґрунтується на симпатії, емоційній підтримці і співчутті, дружбі і любові, на згоді і солідарності, на повазі людини як вищої цінності світобудови, інтересі до її справ і думок.

Саме така потреба зумовлює поведінку, яка характеризується дотриманням принципів і норм моралі. У цьому проявляється моральна культура підприємця, моральна краса особистості.

У діяльності людини, моральне спілкування в позитивному плані характеризується такими моральними цінностями, як ввічливість, добродійність, авторитет, вдячність, довіра, обов’язок, відповідальність, взаємодопомога, дружба, солідарність, справедливість, доброзичливість, вимогливість, вірність, чесність, співчуття, повага, гуманізм, любов, працелюбність, гордість, сором, совість, гідність, принциповість, добросовісність, правдивість, щирість, простота, делікатність, тактовність, скромність, точність і порядність.

Такі якості особистості повинна виховувати загальноосвітня школа, формувати у молоді високоморальні якості майбутнього підприємця і позбавляти негативних якостей, що можуть проявлятися у взаємодії аморальних або на основі регресивних, занепалих форм у сфері моралі.

Висока мораль і етика закладені в духовних чинниках, християнській моралі. Тому є важливим переконання про необхідність вивчення основ християнської релігії у всіх загальноосвітніх закладах навчання, що прищепить молодій особистості найвищі людські якості, мораль культури спілкування [17, 11].

Слід зазначити, що на Міжнародній конференції “Освіта і культура”, яку організувало ЮНЕСКО у 1995 р., було зроблено висновок, що для сфери освіти духовний компонент є найбільш вагомими. Трактуючи культуру як сукупність ідеалів, цінностей, відношень між людьми, норм поведінки, членами конференції було зазначено, що реалізація саме цього компонента дозволяє транслювати молодому поколінню найбільш вагомі культурні інваріанти людства.

У процесі проведення дослідження даної проблеми, нами було виявлено, що ще класики педагогіки приділяли значну увагу особистості як педагога. Наприклад, Я.А. Коменський вважав, що людина, яка обрала вчительство своєю професією, повинна бути чесною, діяльною, наполегливою, живим взірцем доброчесності, яку має прищеплювати учням, бути людиною освіченою та працелюбною, безмежно любити свою справу, ставитися до учнів по-батьківськи, збуджувати в них інтерес до знань [10].

Справжнього вчителя, вважав Г.С. Сковорода, характеризує насамперед висока людяність, чесність, принциповість, відсутність розбіжності між словом і справою. Він був впевнений, що чуйність, гуманність та чесність можуть сформувати в молоді тільки такі педагоги, яким ці якості глибоко властиві. Г.С. Сковорода й сам був зразком педагога, який уміє встановлювати гуманістичні стосунки з учнями.

Видатний педагог К. Ушинський вважав особистість учителя найважливішим інструментом у справі виховання дітей, а ведучим орієнтиром учительської діяльності – дитину, як людину, що розвивається.

У своїх працях він називає педагогіку мистецтвом яке базується на ціннісній основі наукових знань. Визначаючи ціннісно-духовну сутність педагогічної процесії, великий педагог найголовнішим професійним орієнтиром вважає особистість вихованця, його розвиток і саморозвиток. Проте вважав, що вчителю – “... окрім терпіння, вродженої здібності й навички необхідні ще й спеціальні знання...”. Ці спеціальні знання К. Ушинський пов’язував з морально-духовними цінностями вчителя [21, 63 – 64].

У сучасних умовах реформування національного шкільництва особливого значення набувають питання змісту освіти, переходу від

МІСЦЕ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

репродуктивного засвоєння знань до пошуково-творчого, оптимального вибору принципів, форм, методів навчання і виховання. Суттєву підмогу в розв'язанні цих завдань може надати спадщина видатного вченого, поета, письменника І. Я. Франка, праці якого присвячено творчого доробку вихованню дітей дошкільного віку, проблем початкової освіти, національно-патріотичному вихованню учнів. Іван Франко звертався до питання про особистісні й професійні якості, що властиві хорошему вчителю; вважав за необхідне мати педагогічний талант, володіти вмінням під час уроків, жити загальним життям всього класу, забувати про себе, про свої власні турботи, радощі та тривоги [7].

Сьогодні вимагає перегляду багато оцінок опублікованих праць видатних педагогів другої половини XIX – початку XX століття: О. Духнович, Б. Грінченка, М. Корфа, К. Ушинського щодо професійної підготовки вчителя. Так, О. Духнович вважав, що тільки високоосвічені, професійні особистості можуть стати “вождями народу, його просвітителами, батьками дітей родимих” [6, 27].

У своєму творі “Народная педагогія” О. В. Духнович писав, що до вчителя треба ставити великі вимоги: він повинен мати справжнє покликання до педагогічної професії, добре знати предмет, якого навчає дітей, бути високomorальною, гуманною людиною.

Високі вимоги до вчителя висував М. Корф. На його думку, особлива роль та відповідальність покладені на вчителя початкових класів, бо саме в молодшому віці закладається фундамент особистості від якого залежить доля людини. Саме у школі з перших років навчання, формується база духовно-моральних цінностей, переконань, ідеалів. Педагог постійно дбав про добре забезпечення школи, добре підготовленими вчителями. У збірнику “Наша шкільна справа”, у роботах “Земські вчительські семінарії”, “Вчительська семінарія” М. Корф визначив модель особистості вчителя, яка включає професійну підготовку і, що дуже важливо на наш погляд, морально-духовні цінності:

- повагу до оточуючих людей, як провідну моральну позицію, що становить основу гуманістичної концепції;

- відданість учительській професії, любов до дітей;

- прагнення і готовність до самоосвіти;

- особисті якості: сумлінність, чесність, скромність, моральна шляхетність, самокритичність, висока моральність [12].

В ієрархії духовних цінностей на найвищому шаблі стоїть любов до ближнього. “Якщо ви не

любите дітей, то не заходьте до школи – не буде толку ні від викладання вашого, ні від спостереження вашого за школою” – писав М. Корф.

На даний час ідеї М. Корфа не втратили свою актуальність. Ми згодні з його думкою про те, що вчитель не лише організатор навчально-виховного процесу, а й найважливіше “джерело наукової, світоглядної, морально-естетичної інформації”. Сьогодні саме проблема духовних цінностей знаходиться в центрі уваги. Система цінностей – це те, що пов'язує суспільство з індивідом. Цінності духовні, моральні лежать в основі вибору цілей, засобів та умов діяльності.

Як свідчить аналіз психолого-педагогічної літератури, сфера духовних цінностей включає сенс життя – це вічна проблема, на яку немає одностайної відповіді.

Духовність пробуджується в людині з того часу, коли вона вперше замислюється про сенс свого існування, про те, хто вона є, яке місце займає в світі. Духовний рівень свідомості людини характеризується розумінням, що Всесвіт – це єдиний організм, а Земля з усіма істотами, що її населяють, – його невід'ємна частина. З цього випливає і відповідне ставлення до всіх живих істот Всесвіту, як до самого себе. Єдина, нерозривна нитка єднає все між собою: людину з людиною, людину з явищем природи або з предметом мистецтва.

Під час дослідження цього питання, стало зрозумілим, що на сьогодні існує проблема філософської і педагогічної рефлексії духовної сутності особистості. Тому необхідно вчити майбутніх вчителів людинознавству, бо знання мають цінність, лише в тому разі, коли вони допомагають людині стати людянішою. Гуманність, милосердя, взаємодопомога, віра, любов до людей – це царина моральних принципів, відкрита ще християнством і поставлена ним в основу побудови нової культури.

Вагомий внесок у розвиток української педагогіки духовності зробила С. Русова. У своїх працях “Дошкільне виховання”, “Теорія і практика дошкільного виховання”, “Нові методи дошкільного виховання” вона вказувала на необхідність формування філософського світогляду у педагога, який би освітлював його педагогічну працю та її основні завдання. Саме за таких умов “соціальне виховання, починаючись від найпростішого переймання дитиною у свого найближчого оточення доходить до широких ідеалів”, як відзначає М. Мельничук [14, 137–134].

Духовні ідеали, на думку С. Русової, закладені в християнстві. Вона вважала, що вчитель впливає на своїх учнів своїм характером, веселим, енергійним; що він зобов'язаний бути

МІСЦЕ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

громадянином і так наближати до життя шкільну науку, щоб вся громада бачила її користь і поважала таке навчання й самого вчителя [19].

Заслуговує особливо позитивної оцінки педагога В.О. Сластьоніна, який зазначав, що “Професійна готовність учителя до виховної роботи – це складаний синтез тісно взаємозв’язаних структурних компонентів. До їх числа належать, насамперед, мотиваційно-ціннісний (особистісний) та виконавський (процесуальний) компоненти. Усі якості особистості вчителя, які визначають її готовність до виховної роботи з учнями, інтегровані в її спрямованості як сукупності домінуючих мотивів професійної поведінки та діяльності”. В. Сластьонін виокремлює такі професійно значущі якості вчителя: інтерес і любов до дитини, як відображення потреби в педагогічній діяльності, справедливність, педагогічна пильність та спостережливість, педагогічний такт, педагогічна уява, товариськість, вимогливість, наполегливість, цілеспрямованість, організаторські здібності, витримка, рівноваженість, професійна працездатність [20, 82 – 88].

У сучасній педагогіці багато досліджень, пов’язаних з проблемою професійно-особистісного розвитку майбутнього вчителя на етапі його підготовки, та ціннісного підходу до змісту виховання і розвитку.

Висновки. Зміст виховання і розвитку неможливо визначити як поняття абсолютне, “чисто педагогічне”. Воно завжди узгоджується з духовним полем суспільства, яке своєю чергою визначається головним ідеалом, а також, зрозуміло, суспільним устроєм. Саме тому виховання є складовим макросистеми освіти – навчання, виховання і розвитку. Очевидно, що зміст виховання і розвитку повинен мати виразну структуру, що має особливе значення у розв’язанні практичних завдань, таких як розробка програм і планів виховної роботи, різних заходів.

Таким чином, проблемі духовних цінностей у професійній підготовці майбутніх вчителів початкової школи, відводиться винятково важливе місце, адже моральна особистість кожної людини, є запорукою розвитку морального суспільства. Особлива роль в цьому відводиться вихованні дитини, створення належних умов для залучення дитини до моральних норм та цінностей суспільства, їх внутрішнього прийняття нею та свідомого дотримання в реальних життєвих ситуаціях.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі навчально-педагогічних джерел у становленні моральності особистості у системі безперервної освіти України.

1. Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник. Дрогобич “Коло”, – 2003. – 528 с.

2. Вачевський М.В., Скотний В.Г. Маркетинг в сферах послуг. Навчальний посібник. – К.: ЦНЛ, 2004. – 232 с.

3. Вербицька П.В., Войтенко О.М., Ситник Е.В. Громадянська освіта у системі роботи класного керівника. – Львів. ЗУКЦ, 2009. – 210 с.

4. Грищенко В.С. Людина і культура. Навч. посібник для учнів ст. класів серед. загальноосвітніх закладів. – К.: Либідь. – 2000. – 368 с.

5. Дороніна М.С. Культура спілкування ділових людей. – К.: Видавничий дім “KM ACADEMIA”, 1998. – 192 с.

6. Духнович А.В. Народна педагогія. Ч.1. Педагогія обща. – Львов, 1857. – С. 27.

7. Здорovenko В. Культурологія. Навчальний посібник. Дрогобич “Коло”. – 2005. – 177 с.

8. Зазюн І.А. Педагогіка добра. Ідеали і реалії. Посібник. – К.: МАУП. – 2000. – 312 с.

9. Кубрак О.В. Етика ділового та повсякденного спілкування. – Суми “Університетська книга”, 2002. – 208 с.

10. Коменський Я.А. Избр. пед. соч. – М.: Просвещение, 1955. – 368 с.

11. Калениченко Н.П. Анталогія педагогической мысли Украинской ССР. М.: Педагогика, 1988. – 640 с.

12. Корф Н.А. Доклад почетного члена Московского университета барона Н.А. Корфа Бердянскому уездному земскому собранию//Народная школа. – 1875. – №2. – С. 34 – 46.

13. Мадзігон В.М. та ін. Основи економіки. Навчальний посібник. – К.: Педагогічна думка. – 2007. – 612 с.

14. Мельничук М. Виховний ідеал С. Русової// Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Статті, доповіді, виступи. – Острог, 1997. – С. 137 – 144.

15. Палеха Ю.І. Ділова етика. Навчальний посібник. – К.: Вид-во Європ. ун-ту. 2001, – 138 с.

16. Примаченко Н.М. Сервіс як культура взаємовідносин у маркетингу// Актуальні проблеми економіки. – 2004. – №2(32). – С. 154 – 165.

17. Примаченко Н.М. Маркетингова культура у підприємстві. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.

18. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів “СПОЛОМ”, 2001.

19. Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Кн.2/За ред. Є.І. Коваленко; Упоряд. прим. Є.І. Коваленко, І.М.Пінчук. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

20. Сластенин В.А., Тамарин В.Є. Методологическая культура учителя// Сов. педагогика – 1990. – №7. – С. 82 – 88.

21. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. В 2 т. – М.: Педагогика. – 1974. – Т.1. – 583 с.

22. Шпак О.Т. Економічна підготовка педагогічних кадрів в системі безперервної освіти. – К.: Четверта хвиля. – 2000.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2010